

УКРАЇНІЗАЦІЯ І ПИТАННЯ МОВНОЇ ПОЛІТИКИ В УКРАЇНІ у 20-80-х роках ХХ ст.

Українізація залишила помітний слід в історії України.

Останнім часом ряд дослідників активно дискутують щодо справжніх причин здійснення політики коренізації в Україні, все більше схиляються до думки про те, що остання являла собою своєрідний маневр більшовицької партії і її лідера, спрямований на притягнення і певну нейтралізацію національно-свідомих сил. Разом з тим, практично всі вони визнають, що політика коренізації принесла свої вагомі результати, на певному етапі сприяла відродженню української нації, становленню її багатобарвної культури.

Серед нормативних документів, які певним чином стимулювали і піднімали на більш високий щабель процес українізації, не можна не відзначити ухвалу Раднаркому України від 21 вересня 1921 р., яка передбачала:

— розвиток широкої мережі шкіл і освітніх установ усіх ступенів і розрядів з українською мовою викладання;

— запровадження обов'язкового вивчення української мови в усіх школах і освітніх установах з іншими мовами викладання;

— істотне підвищення знання української мови працівниками освіти;

— видання українською мовою підручників, посібників, літературних творів тощо;

— публікацію усіх видань Наркомпраці і Наркомзему переважно українською мовою;

— видання у кожному губернському місті не менше однієї української газети;

— відкриття в усіх губернських і повітових населених пунктах вечірніх шкіл для вивчення української мови радянськими працівниками;

— залучення до роботи в радянських установах співробітників, які володіють українською мовою¹.

Більш рельєфніше зазначені положення окреслюються в резолюції з національного питання, схваленій XII з'їздом РКП(б) у квітні 1923 р. Задекларувавши повну відмову від політики великодержавного шовінізму, з'їзд ухвалив ширше залучати до роботи в органах національних республік і областей працівників, що знають мову, побут і звичаї місцевого населення, видання спеціальних законів, спрямованих на забезпечення вживання рідної мови в усіх державних органах і установах, активізацію роботи в частинах і з'єднаннях Червоної Армії, сприяти створенню національних частин².

На виконання рішень вищого політичного керівництва країни ЦК КП(б)У, Раднарком України прийняли ряд нормативних документів, які охоплювали основні ділянки національної культури і освіти. Помітне місце серед них посідає Декрет уряду України від 23 липня 1923 р. "Про заходи у справі українізації шкільно-виховних і культурних установ", який став конкретною програмою здійснення українізації у сфері освіти³.

Позитивно оцінюючи створену у цей період законодавчу та нормативну базу, не можна не відзначити наявні в них подвійні стандарти. Так, спільна постанова ВУЦВК та Раднаркому УСРР від 21 серпня 1923 р. про заходи забезпечення рівноправності мов і про допомогу у розвитку української мови, з одного боку, переводила на мову корінної нації існуюче діловодство вищого політичного керівництва, вищих органів державної влади та управління, націлювала на вивчення української мови партійних, радянських працівників тощо. З іншого боку, згадана постанова визначала: "...відповідно до політичного і культурного значення російської мови та її поширеності на Україні, вважати за найпоширеніші на Україні обидві мови — українську та російсь-

ку. Згідно з цим робітничо-селянська влада звертатиметься до всього населення України в цілому обома найпоширенішими мовами — українською та російською”⁴.

Таким чином, поступово стверджувався принцип двомовності, який у наступні десятиріччя став одним із засобів політики русифікації України, штучного витіснення української мови з державних органів, культурно-освітніх закладів, засобів масової інформації тощо.

Обережний підхід до здійснення політики українізації притаманний виступу на жовтневому (1924 р.) Пленумі ЦК КП(б)У голови Раднаркому УРСР В.Я.Чубаря, який, виступаючи російською мовою, відверто ремствував щодо відсутності словників, низької кваліфікації викладачів, недосконалості навчальних програм. У зв’язку з цим голова уряду пропонував: “...переглянути терміни навчання української мови і забезпечити тверде партійне керівництво роботою по українізації”⁵.

Із доповіді В.Я.Чубаря довідуємося, наскільки важко і суперечливо проходив процес українізації партійного і радянського апарату. Проведена перевірка показала, що із 599 відповідальних працівників вищих органів державної влади і управління лише 305 (52%) на незначному рівні володіли українською мовою, у центральному партійному апараті цей відсоток не перевищував 40. Коментуючи зазначені показники, голова Раднаркому УРСР обґрунтував позицію низового партійного і радянського апарату, який, зважаючи на обставини, розмірковував таким чином: “Раз керівництво не вчить мови і партійці не говорять на ній, значить, не звертають на це належної уваги, значить все це — вигадка більшовиків, яка, можливо, через 1—2 місяці буде відкинута”⁶.

Інакше сприймала процес українізації українська національна інтелігенція, яка вбачала в ньому реальний шлях до відродження України. Принципову позицію щодо цього займав національно-свідомий прошарок в КП(б)У і, в першу чергу, народний комісар освіти України О.Я.Шумський. “Що мене цікавило в на-

ціональному питанні за Радянської влади і що я вважав найважливішим у цій справі?” — Запитував Шумський. І відповідав: “Маю сказати, що мене менше цікавило питання взаємовідносин республік, питання конституційне, не дивлячись на те, що воно часто обговорювалося і було актуальним. ...Більш важливим з моєї точки зору було загальне навчання рідною мовою, переклад на українську мову класиків світової літератури... Мене радісно хвилювала кожна видана нова добра книжка в гарному перекладі. Мене цікавила мова газет і культурний рівень українських журналів. Я надавав серйозного значення театрові і, зокрема, створенню української опери. Постановку, наприклад, у Харкові “Лоєнґріна” українською мовою за участю Собінова я вважав подією не тільки в культурному житті, але й політичною”⁷.

Своє бачення цих питань О.Я.Шумський відстоював на квітневому (1925 р.) Пленумі ЦК КП(б)У, на якому він виступив з доповіддю “Про українізацію”. Звертаючись до керівництва КП(б)У, він аргументовано доводив необхідність здійснення українізації: “...в її широкому суспільному культурному розумінні”⁸.

Дещо обережнішою і стриманішою була доповідь на червневому (1925 р.) Пленумі ЦК КП(б)У з питань українізації В.П.Затонського, який акцентував увагу на необхідності виваженого підходу до розв’язання цих важливих проблем⁹. Особливо застережливо він поставився до здійснення українізації в середовищі партійних, радянських, профспілкових, комсомольських працівників.

Палким прихильником українізації залишався М.О.Скрипник, призначений народним комісаром освіти України на початку 1927 р. Під його безпосереднім керівництвом здійснювався важливий комплекс заходів, пов’язаних із здійсненням мовної політики, налагоджувалися системні мовознавчі дослідження¹⁰.

Конкретні результати українізації засвідчували нарощування позитивних тенденцій у національно-культурній політиці. Якщо у 1924 р. українізація

діловодства державного апарату складала 20%, то в середині 1925 р. — вже 65%. На середину 20-х років початкова школа була українізована на 80%, преса — на 60%¹¹.

Не менш переконливі факти наводилися у постанові XI Всеукраїнського з'їзду Рад робітничих, селянських і червоноармійських депутатів "Про стан та перспективи культурного будівництва". Зокрема відзначалося, що на звітний період школи системи соціального виховання з українською мовою викладання складала 81%, тоді як з російською — 7,1%. Налагодили свою роботу 7700 пунктів ліквідації неписьменності з українською мовою навчання, 990 — з російською. На 54% були українізовані технікуми, на 30% — інститути. Українські видавництва лише у 1928 році опублікували рідною мовою 6138 назв літератури, загальним тиражем понад 300 млн. примірників. У цьому ж році в УСРР видавалося 232 назви українських часописів загальним річним тиражем близько 12 млн. примірників¹².

У другій половині 20-х років активізувалася розробка нового правопису. Ще у 1921 р. колегія народного комісаріату освіти УСРР затвердила його "Найголовніші правила", розроблені групою фахівців Всеукраїнської академії наук. На жаль, у першій половині 20-х рр. робота у даному напрямку не знайшла свого логічного продовження. Лише 23 липня 1925 року Раднарком України ухвалив рішення про підготовку єдиного правопису української мови. У відповідності з ним на початку серпня 1925 року відбулося засідання Державної комісії по українському правопису, очолюваної О.Я.Шумським.

На її засіданні був вироблений перспективний план роботи Комісії. На його основі остання до 1 січня 1926 р. мала унормувати сучасну літературну українську мову щодо правопису форм слів відповідно до тогочасного державного та суспільного життя. Вона також мала укласти правила правопису української літературної мови в якнайпрактичнішу систему та підготувати збірник правил українського правопису.

Надзвичайно важливо, що до роботи в комісії були запрошені такі відомі в науковому світі фахівці як Кримський, Синявський, Гнатюк, Симович, Смаль-Стоцький та інші відомі мовознавці та літературознавці. Вони координували діяльність підкомісій: 1) правопису окремих літер; 2) правопису й нормування флексій; 3) правопису чужих слів; 4) пунктуації й інш.; 5) алфаветного словничка чужих слів; 6) української граматичної термінології; 7) алфавету¹³.

Документальні матеріали, повідомлення періодичної преси¹⁴ засвідчують складний, дискусійний характер роботи комісії, що дозволило лише у 1929 р. опублікувати проект правопису, який, після затвердження Наркомосом, став обов'язковим для всіх шкіл і видавництв¹⁵. Одночасно з цим НКО визнав за доцільне публікацію спеціальних методичних матеріалів для вчителів, які регулярно друкувалися в часописах "Шкільна освіта", інших виданнях¹⁶.

При цьому необхідно зазначити, що сам правопис, вироблений в остаточному варіанті під керівництвом М.О.Скрипника, протримався недовго. Незабаром спеціальна комісія, затверджена ЦК КП(б)У здійснила повну його редакцію. Загалом у нього було внесено 126 поправок: цілком усунуто літеру г, замінено закінчення іменників жіночого роду з кінцевою приголосною у родовому відмінку з "и" на "і", правопис слів іншомовного походження приведено у відповідність до російського¹⁷.

Винятково важливу роль у здійсненні процесу українізації відіграла Всеукраїнська Академія Наук. У її структурі уже на початок 20-х років сформувалися ряд комісій (основний структурний підрозділ ВУАН). Серед них — Комісія для складання словника живої української мови, Правописно-термінологічна Комісія, Постійна комісія для складання історичного словника української мови¹⁸. У 1921 р. у Києві був утворений Інститут української наукової мови. У числі інших підрозділів він об'єднав Правописно-термінологічну Комісію ВУАН і Термінологічну Комісію Київсь-

кого Наукового Товариства. Очолив новоутворений інститут видатний український учений А.Ю.Кримський¹⁹.

Наскільки результативною було діяльність зазначених наукових інституцій засвідчують такі факти. Комісія для складання словника живої української мови, очолювана В.М.Ганцовим під редакцією С.О.Єфремова та А.Ю.Кримського, протягом 1926—1929 рр. підготувала і видала три томи російсько-українського словника. Комісія історичного словника під керівництвом Є.К.Тимченка за цей же період здала до друку також три словникових видання. Інститут української наукової мови, очолюваний А.Ю.Кримським зусиллями п'яти своїх відділів (природничий, технічний, сільськогосподарський, соціально-економічний і мистецький) з 1926 по 1929, видав 15 словників. Загалом же з Держвидавом УРСР було укладено угод на 34 термінологічних словники²⁰. Зокрема, виданий у 1928р. "Словник ботанічної термінології" відповідав світовому рівню. Він містив близько 30 тис. термінів і назв рослин²¹.

Надзвичайно важливо, що доля української мови, проблеми дослідження і історії, механізму функціонування, діалектичних особливостей перебували у центрі уваги ряду учених-українців, що проживали за межами України. Так, 25 грудня 1921 р. група науковців, очолювана академіком В.М.Перетцом у Петрограді заснувала Товариство прихильників (з 1923 р. — дослідників) української історії, письменства та мови, як культурно-просвітницьку, науково-дослідну і громадську організацію. Основною формою роботи його, як і всіх тогочасних громадських об'єднань учених, стало проведення прилюдних засідань з обговоренням наукових доповідей і повідомлень. Лише у 1922—1931 рр. відбулося 216 засідань Товариства, на яких було заслухано і обговорено 387 доповідей і повідомлень²².

У першій половині 30-х років в українському мовознавстві стали зростати і поширюватися негативні тенденції. У 1930 р. Інститут української наукової мови був реорганізований в Інститут мовознавст-

ва. Останнє означало на практиці згортання ряду наукових програм, усунення від роботи провідних у цій галузі знань фахівців. Характеризуючи цей етап розвитку мовознавства, відомий український учений Ю.Шевельов писав: "Настала доба 30-х років. До Інституту мовознавства прийшли нові люди. Свій шлях вони проклали не науковими працями, а доносами — публічними, в формі "статтів", що викривали "класового ворога"... Це були переважно політичні кар'єристи з науковими званнями, ніякі не науковці. Їх використано з певною метою; вони були знаряддям у нищенні людей двадцятих років. Коли вони виконали своє завдання, вони більше не були потрібні — і їх знищено теж. Але імена Наума Кагановича, С. Василевської, П. Мустяци, І. Бабака, щоб назвати лише кількох, — не належать до історії українського мовознавства. Бувають жертви, що не викликають співчуття"²³.

Необхідно відзначити, що негативні тенденції у діяльності мовознавчих науково-дослідних установ у реальній практиці яскраво відображали зміни загально-державних пріоритетів в національно-культурній політиці. Одним із перших тривожних симптомів став процес "Спілки визволення України", майстерно проведений органами ДПУ УСРР у березні-квітні 1930 р. Виконуючи політичне замовлення, вони зуміли "викрити" шкідницьку лінію у мовознавчих науково-дослідних установах. Зокрема у доповідній записці начальника секретного відділу ДПУ УСРР Горожаніна та начальника другого відділу секретного відділу Козельського вказувалося на контрреволюційну діяльність Інституту наукової мови, Комісії для складання словника живої української мови і, в першу чергу, її таких провідних фахівців як С.Єфремов, В.Ганцов, А.Кримський та ін. Критики із органів ДПУ всіляко прагнули довести, що мовознавчі видання, як і всі інші заходи ствердження і подальшого розвитку української мови, служили засобом розповсюдження буржуазно-націоналістичної ідеології, популяризації ідей української світової контрреволюції²⁴.

У матеріалах процесу “Спілки визволення України” викривалися і засуджувалися неправомірні дії окремих осіб, брався під сумнів сам процес українізації, різко і необгрунтовано піддавалися критиці її найбільш активні провідники. У суспільній свідомості поступово стверджувалася думка, що процес українізації, в силу суб’єктивних причин, спрямовувався на відрив українського народу від єдиної радянської співдружності.

Характерно, що уже у виступі Сталіна на XV з’їзді ВКП(б) 27 червня 1930 р. ставився акцент не на розвитку самобутніх національних культур, а на поступовому їх злиттю в єдину за формою і змістом культуру радянських народів. “Може здатися дивним, — підкреслював Й.В.Сталін, — що ми прихильники злиття у майбутньому національних культур в одну, спільну (і формою і змістом) культуру з однією спільною мовою є разом з тим, прихильники розквіту національних культур в даний момент, в період диктатури пролетаріату, Але в цьому немає нічого дивного. Треба дати національним культурам розвинутися і розгорнутися, виявити всі свої потенції, щоб створити умови для злиття їх в одну спільну культуру з однією спільною мовою”²⁵.

Як довела вся подальша практика, “на розквіт національних культур” часу вже практично не залишалося. Спільна постанова ЦК ВКП(б)У і Раднаркому СРСР від 14 грудня 1932 р. не залишала політиці українізації майбутнього. У згаданому документі, серед іншого, зазначалося: “ЦК і РНК відзначають, що замість правильного більшовицького проведення національної політики в ряді районів України українізація проводилась механічно, без врахування конкретних особливостей кожного району, без ретельного підбору більшовицьких українських кадрів, що полегшило буржуазно-націоналістичним елементам, петлюрівцям та ін. створення своїх легальних прикриттів, своїх контрреволюційних осередків і організацій”²⁶.

На основі цитованого та інших рішень вищого політичного керівництва

СРСР та УСРР, вищих органів державної влади країни і республіки у квітні 1933 р. у системі НКО активно запрацювала спеціальна комісія перевірки мовознавчої політики. Уже сама назва доповіді на нараді 26 квітня 1933 р. А.Хвилі “Націоналістична небезпека на мовному фронті і боротьба проти неї” засвідчила її підходи в оцінці проблем і результатів українізації.

Підсумовуючи хід і результати українізації, А.Хвиля відзначав: “На перешкоді величезному мовному будівництву, що його проводить партія, намагалися і намагаються ставати контрреволюційні націоналістичні елементи. Процес СВУ в повній мірі виявив намагання класового ворога, контрреволюційних петлюрівських елементів запроваджувати шкідництво саме на цій ділянці ідеологічного фронту”²⁷.

У першу чергу жорсткій і необгрунтованій критиці були піддані провідні українські мовознавці, які, за висловом А. Хвилі, “за будь-яку ціну” прагнули відірвати розвиток української культури від цілого розвитку соціалістичної культури братніх республік СРСР”.

Для виправлення існуючого становища пропонувався цілий комплекс заходів. Йшлося про перегляд встановлених правописів, виданої наукової і підручничкової літератури, оцінку діяльності конкретних працівників науково-дослідних культурно-освітніх установ, видавництва, навчальних закладів, посилення партійного керівництва їх безпосередньою роботою²⁸.

На практиці це означало повне і діаметральне переосмислення всього того, що було здійснено у 20-х роках у плані ствердження української мови, виявленні її прихованих до цього резервів, поширенні її серед самих широких верств населення.

Втілення у життя рекомендацій зазначеної комісії, супроводжувалося нечуваними до цього масовими кадровими чистками, репресіями серед української інтелігенції. Причому цей процес знаходився під безпосереднім контролем ЦК КП(б)У. Так, критикуючи одного з провідників політики українізації М.О. Скрипника у своєму виступі на червневому (1933 р.) Пленумі

ЦК КП(б)У П. Постишев без тіні сумніву заявив: “Шкідники в Наркомосі розставили своїх людей по всій системі органів освіти. Про це треба т. Скрипникові розповісти. Про те, як справа українізації у ряді випадків опинилася в руках різної петлюрівської наволочі, про те, як ці вороги із партквитками і без нього ховалися за його широкою спиною — члена Політбюро ЦК КП(б)У, про те, як він нерідко боронив ці чужі, ворожі нам елементи...”²⁹

“Чужі”, “ворожі елементи” ретельно відшукувалися у науково-дослідних установах як в центрі, так і на місцях. Зокрема, вже згадуваний заступник наркома освіти УСРР А. Хвиля своїм наказом від 27 липня 1933 р. звільнив із посади директора Харківської філії науково-дослідного інституту мовознавства В.Д.Гавриленка за те, що той “не забезпечив боротьби з боку філії проти контрреволюційного шкідництва на мовному фронті”³⁰.

Таким чином, незважаючи на відсутність конкретних вказівок із боку вищого політичного керівництва СРСР, спрямованих на згортання політики коренізації, розв’язання пов’язаних із цим мовних питань, позитивні здобутки у згаданій сфері на тлі тогочасних внутрішньо-політичних процесів, нових ідеологічних концепцій національно-культурного будівництва були повністю зведені нанівець.

Отже, викладені матеріали дають можливість зробити такі основні висновки:

— важливі основи мовної політики були закладені у період національно-визвольних змагань українського народу на основі законодавчих і нормативних актів, схвалених урядами Центральної Ради, гетьмана Скоропадського, Директорією;

— вагомі результати принесла політика українізації, здійснювана більшовицькою партією протягом 20-х років. У цей період було докладено чимало зусиль для українізації партійних, радянських органів, вищої, середньої і початкової школи, видавничої справи, засобів масової інформації, видовищ, тощо;

— у першій половині 20-х років розпочалися системні дослідження історії,

механізму функціонування, діалектичних особливостей української мови у результаті чого було підготовлено ряд наукових праць, словникових видань, підручників і посібників;

— на рубежі 20—30-х років у результаті формування нових підходів у національно-культурній політиці відбулося згортання політики українізації, яке супроводжувалось нищенням наукових установ, кадровими чистками, політичними репресіями широких верств населення;

— спроби партійно-державного керівництва СРСР використати окремі елементи українізації для зняття соціальної напруженості у окремих регіонах СРСР спостерігаються на початку 50-х років, однак, в силу як об’єктивних, так і суб’єктивних причин, вони не знайшли своєї реалізації.

Шевчук Жанна

¹ Збірник декретів, наказів і розпоряджень по Народному комісаріату УСРР. - Харків, 1921. - Вип. 3. - С. 4-5.

² КПРС в резолюціях і рішеннях з’їздів, конференцій і пленумів ЦК. - Київ, 1979. - С. 419-423.

³ Культурне будівництво в Українській РСР. Важливі рішення Комуністичної партії і радянського народу. 1917-1959 рр. Збірник документів. - Київ, 1959. - Т. 1. - С. 239-240.

⁴ Збірник узаконень та розпоряджень робітничо-селянського Уряду України. - 1923. - Ч. 29. - Ст. 913-919.

⁵ Центральний державний архів громадських об’єднань України (далі - ЦДАГО України). - Ф. 1, оп. 1, спр. 129. - Арк. 199-200.

⁶ ЦДАГО України. - Ф. 1, оп. 1, спр. 129. - Арк. 199-200.

⁷ Панчук М.І. Життя і смерть Олександра Шумського // Про минуле заради майбутнього. - Київ: Вид-во при Київському державному університеті, 1989. - С. 323-324.

⁸ ЦДАГО України. - Ф. 1. - Оп. 1. - Спр. 158. - Арк. 142; Спр. 160. - Арк. 44 зв; Спр. 162. - Арк. 5 зв.

⁹ Там само. - Спр. 251. - Арк. 229.

¹⁰ Мацевич А. Микола Скрипник. - Київ: Молодь, 1990. - С. 182-192.

¹¹ Культурне будівництво в Українській РСР... - Т. 1. - С. 312.

¹² Збірник законів та розпоряджень робітничо-селянського уряду України. - 1929. - №19. - С. 156.

¹³ В Наркомосі // Народній учитель. - 1925. - 25 серпня.

¹⁴ Ганцов В. Проблеми розвитку нашої літературної мови // Життя і революція. - 1925. - №10. - С. 61-65; Українська мова та шляхи її розвою // Там само. - С. 91; Диспут "Шляхи розвитку української літературної мови" // Там само. - №12. - С. 101-102; Ганцов В. До історії звуків в українській мові // ВУАН. Записки Історично-Філологічного відділу. - Кн. VII-VIII. - Київ, 1926. - С. 74-85; Бандура Олександра. З історії української мови // Дивослово. - 1997. - №1. - С. 14-17; Грунський М. Український правопис // ВУАН. Записки Історично-Філологічного відділу. - Кн. X. - Київ, 1927. - С. 328-351; Кримський Аг. Д-р Смаль-Стоцький. Правописна справа "Україна". - 1926. - Кн. 10 // Там само. - Кн. XII. - Київ, 1927. - С. 342-356; його ж. Завдання наукових підручників історії української мови (З приводу нових підручків проф. П.Бузука та проф. Є.Тимченка // Там само. - Кн. XV. - Київ, 1927. - С. 260-270; Ганцов В.С. П.О.Бузук. Коротка історія української мови. I. Вступ і звучня. Вид. етнологічно-діалектологічної секції оод К.К. при ВУАН. Одеса. 1924. 60 с. // Там само. Кн. V. (1924-1925). - Київ, 1925. - С. 252-267; Кримський Аг. Нарис історії українського правопису до 1927 // Там само. Кн. XXV. - Київ, 1929. - С. 174-186.

¹⁵ Усталення українського правопису й учительство // Народній учитель. - 1925. - 4 грудня.

¹⁶ Літературні джерела до проробки кущових тем по перепідготовці вчителів // Наша освіта. - 1926-1927. - №8-9. - С. 33.

¹⁷ Стріха М. Вказ. праця. - С. 112, 114.

¹⁸ Полонська-Василенко Н.Д. Українська академія наук. Нарис історії. - Київ: Наук. думка, 1993. - С. 32-33.

¹⁹ История Академии наук Украинской ССР. - Київ: Наук. думка, 1979. - С. 667.

²⁰ Полонська-Василенко Н.Д. Вказ. праця. - С. 79-80.

²¹ История Академии наук Украинской ССР. - С. 667.

²² Водотика С. Слідами перерваного зв'язку // Віче. - 1994. - Жовтень-листопад. - С. 92, 96.

²³ Шевельов Юрій. Покоління двадцятих років в українському мовознавстві // Збірник на пошану українських учених, знищених більшовицькою Москвою. - Париж-Чикаго, 1962. - С. 325.

²⁴ Пристайко В.І., Шаповал Ю.І. Документи про підготовку і проведення судового процесу над членами "Спілки визволення України" // З архівів ВУЧК-ДПУ-НКВД-КГБ. - 1995. - №12. - С. 375.

²⁵ Сталін Й.В. Статті і промови про Україну. - Київ, 1936. - С. 204.

²⁶ Культурне будівництво в Українській РСР. - К., 1961. - Т.2. - С. 216.

²⁷ Центральний державний архів вищих органів влади і управління України (далі - ЦДАВО України). - Ф. 166, оп. 11, спр. 24. - Арк. 9.

²⁸ ЦДАВО України. - Ф. 166, оп. 11, спр. 24. - Арк. 9 зв.

²⁹ Замковий В.П. Микола Скрипник: сторінки політичної біографії // Про минуле заради майбутнього. - С. 261.

³⁰ ЦДАВО України. - Ф. 166, оп. 11, спр. 25. - Арк. 15.

